

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԶՄՄԱՌԻ ՎԱՆՔԻ ՁԵՌՆԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՒԱՔԱԾՈՒՆ ԵՒ ՆՐԱ ՅՈՒՑԱԿԻ

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄԸ

(Մաշտոցեան Մատենադարանի եւ Զմմառի վանքի

համագործակցութիւնը)

Կաթողիկէ հայոց Զմմառի պատրիարքական վանքը հիմնադրուել է 1749 թ., այն Բէյրութից հեռու է 30 կիլոմետր՝ Լեռնային Լիբանանի Քեսրուանի շրջանում, ծովի մակերեւոյթից 950 մետր բարձր գտնուող Զմմառ գիւղի մօտ. եւ մի լեռնաբազուկի ծայրին ամուր նստած ու կարծես հակուած Միջերկրականի վրայ, իշխող հայեացքով նայում է ծովին: Հիմնադրման օրերից սկսած՝ վանքի աշխարհաշրջիկ միաբանները հայկական մշակոյթին վերաբերող հնարաւոր եւ կարողացած գրեթէ ամէն ինչ հաւաքել են ու ձեւաւորել հայկական արժէքաւոր մի թանգարան, որի նմաններ սփիւռքում ունենք ընդամէնը մի քանիսը՝ Երուսաղէմում, Վենետիկում, Վիեննայում եւ Նոր Զուլայում: Ըստ քանակական եւ որակական յատկանիշների Զմմառի վանքի ձեռագրական հաւաքածուն մեր ազգային գրական ժառանգութեան հինգերորդ կենտրոնն է՝ Երեւանի, Երուսաղէմի, Վենետիկի եւ Վիեննայի հաւաքածուներից յետոյ:

Վերջին հանգամանքով էլ պայմանաւորուած է այն բնական հետաքրքրութիւնը, որ Մաշտոցեան Մատենադարանն ընդհանրապէս եւ մենք անձնապէս ունենք ձեռագրական այս կարեւոր հաւաքածուի նկատմամբ. ուրեմն հնարաւոր համառօտութեամբ ներկայացնենք Զմմառի ձեռագրական հաւաքածուի նկարագրուածութեան ներկայ կացութիւնը:

Զմմառի վանքի մատենադարանի ձեռագրերի՝ Յակոբ Անասեանի միջոցով¹ մեզ յայտնի առաջին տպագիր տեղեկանքը² վերաբերում է 1961 թ.՝ «վանքը ունի մատենադարան մը, որ բաւական ճոխ է հին ձեռագիրներով: Ասոնց մէկ լրիւ ցանկը, երկու մեծ հատոր, պատրաստուած է, բայց ցարդ անտիպ կը մնայ: Մենք հոս կուտանք այդ ձեռագիրներուն լրիւ ցանկը՝ շատ համառօտ տեղեկութեամբ: Առաջին անգամ այս ցանկը կը հրատարակուի, եւ հաւանաբար մեր բանասէրները հետաքրքրէ: Այս ձեռագիրներուն մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւն ունենալ ուզողները կրնան գիմել վանքին ու տեսնել վերոյիշեալ երկհատոր ցանկը եւ կամ խնդրոյ առարկայ ձեռագիրներն իսկ»³. սա Սիւսակ Վարժապետեանի գրքի՝ «Անտիպ ցանկ Զմմառի վանքի ձեռագիրներուն» ենթախորագրով հատուածի նախագիտելիքն է, որին յաջորդում է, անկասկած՝ իր իսկ յիշատակած «երկու մեծ հատոր... լրիւ ցանկ»ից քաղուած 157 ձեռագրի մէկական տողով թուարկում. [1.] Ճաշոց, գրիչ Յովսէփ կրօնաւոր, [թուական] 1414... [157.] Հիմնարկէք եկեղեցոյ»⁴: Հարց-պատասխանների աղբատիկութեան պատճառով այս ցանկը գիտութեան մէջ երեւի երբեւէ չի գործածուել, այսօր եւս գուտ պատմական արժէք ունի: Իսկ ձեռագրերի գիտական շրջանառութիւնն ապահովել եւ այս հեղինակի յիշատակած՝ հետագայում տպագրուած «երկու մեծ հատոր»ը.

Ա. «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, Կազմեց Մեսրոպ վ. Քէշիշեան՝ միաբան Զմմառի, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1964», [Ը.], 809 էջ.

Այստեղ նկարագրուած է 422 ձեռագիր (Հ^մ 1-422): Կազմողի առաջաբան չկայ, երկէջ «Նախաբան»ում անանուն «Հրատարակիչ»ը յայտնել է, որ «Զմմառի վանքի ձեռագիրներու Յուցակիս հեղինակը Գերայ. Տէր Մեսրոպ Քէշիշեան»⁵ քառասուն տարի առաջ արդէն «Հանդէս ամսօրեայ»ի խմբագրութեան ուղարկած էր իր աշխատութիւնը՝ խնդրելով անոր հրատարակութիւնը նոյն թերթին

¹ Տե՛ս **Յ. Անասեան**, Հայկական մատենագիտութիւն, Ե.-ԺՂ դդ., Բ. Բ., Եր., 1976, էջ ԺԳ.:

² Հմմտ. Répertoire des Bibliothèques des Catalogues des Manuscrits Arméniennes, Par Bernard Coulie, Brepons-Turnhout., 1992, p. 46, ուր, այստեղ ներկայացուող երկհատոր ձեռագրացուցակից բացի, արձանագրուած են նաեւ Մ. Ա. վան դէն Ուդենբիլնի, Բ. Ուտիէի եւ Շ. Ռընոփի Զմմառի ձեռագրերի գործածութեամբ արուած մէկական հետազօտական աշխատութիւն:

³ **Սիւսակ Յակոբ Վարժապետեան**, Հայերը Լիբանանի մէջ. Պատմութիւն լիբանանահայ գաղութի՝ հինգուցն դարեւնի մինչեւ Ա. քնդհանուր պատերազմին վերջաւորութիւնը. պատկերազարդ, Պէյրոս, 1961, էջ 465:

⁴ Նոյն տեղում, էջ 466-70: Առաջինը Զմմառի ներկայիս Հ^մ 28 ձեռագիրն է, իսկ վերջինը գրչի անուն եւ թուական չունի, բնորոշման անորոշութեան պատճառով էլ ներկայ թուահամարը պարզելը դժուար է:

⁵ Հ. Մեսրոպ վ. Քէշիշեանը ծնուել է 1884 թ., Կեսարիայում, վարդապետ է ձեռնադրուել 1907 թ. մայիսի 26ին, վախճանուել՝ 1930 թ. Կանադայում (տեղեկութիւնը փաղել ենք վանքի միաբանացանկից):

մէջ» (էջ [Զ.]): Այսինքն՝ գործը Վիեննա է ուղարկուել 1924ին (ուրեմն՝ պատրաստել է այս թուականից առաջ), սակայն հիմնականում ծաւալի մեծութեան պատճառով ամսագրում տպագրելն անյարմար են դիտել, տասնամեակներ անց Կիւպէնկեան հաստատութեան վարչութիւնն ի վերջոյ տրամադրել է գրքային հրատարակութեան համար անհրաժեշտ գումարը:

Յուցակը պարունակում է «Զմմառի վանքի այն ձեռագիրներն միայն, որոնք 1924ին վանքին հաւաքածոյին մէջ կը գտնուէին»: Յուցակը կազմուել է Տաշեանի եղանակով, բայց ունի նաեւ ուրոյն մօտեցումներ. առաջինը՝ ընդգծումները բաւական շատ են, երկրորդը՝ ձեռագրերից արուած քաղումները ծաւալուն են, երբեմն նոյնիսկ եթէ նկարագրուած բնագիրները տպագրուած են: Յուցակի տպագրութեան եւ ձեռագրերի գտնուելու տեղերի (Վիեննա եւ Լիբանան) հեռաւորութեան պատճառով այս իւրայատկութիւն-շեղումները շտկելն անհնար է եղել, սակայն յատկապէս քաղուածքների ընդարձակութիւնը նաեւ օգտակար է. սրա շնորհիւ բուն ձեռագրերը շտեմած՝ նրանց եւ նրանց պարունակութեան մասին աւելի լաւ պատկերացում ենք ստանում:

Ձեռագրերի կարգային համարները մի քանիսն են՝ «հնագոյն», «հին», եւ կազմողի նշանակած՝ «նոր», սակայն ցուցակը տպագրուել է «տարբեր թուարկութեամբ մը, զոր կատարած է Հ. Ն. Ակիւնեան, հիմ առնելով ձեռագիրներու բովանդակութիւնը». այսինքն՝ հատորի մէջ նախ Աստուածաշունչ ձեռագրերի նկարագրութիւններն են, ապա՝ Սաղմոսարանները, Աւետարանները եւ այլն: Թիւ-համարների այս բազմատեսակութեան պատճառով ցուցակիս գրախօս Յարութիւն Քիւրտեանը տարակուսել է, թէ այս կացութեան մէջ Զմմառի մատենադարանի դարակների վրայ ի՞նչ համարներով պէտք է փնտրել ձեռագրերը⁶: Թէկուզ բաւական ուշացումով գիտական մեր հանրութեանը յայտնում ենք որ, ըստ երեւոյթին ցուցակի հրատարակութիւնից յետոյ, ձեռագրերի վրայ դրուած համարները համապատասխանեցուել են ցուցակին. այսինքն՝ այսօր Զմմառի մատենադարանի դարակների վրայ ձեռագրերն ունեն ճիշտ նոյն համարները եւ կարգը, ինչ ունի ցուցակը, իսկ վերջինիս մէջ յիշատակուած «հնագոյն», «հին» եւ «նոր» համարներն արդէն միայն պատմութիւն են:

Հատորի ցանկերը, անշուշտ, հրատարակիչների պատրաստածն են. ըստ այսմ ունի՝

1. «Ժամանակագրական տախտակ հին եւ նոր թուակարգութեան ձեռագրաց» էջ 757-8. Թուահամարների զուգադիր աղիւսակ է, «Հին» անունով սիւնակում Քէշիշեան վարդապետի ցուցակում առկայ համարներն են, նորում Ակիւնեանի նշանակածները. այս ցանկը կարեւոր է ցուցակի ներքին չղումները գործածելու համար:

⁶ Տե՛ս Բագմալեպ, 1967/Ա.-Գ., էջ 106:

2. «Ժամանակագրական ցուցակ եւ բովանդակութիւն ձեռագիրներու» էջ 759-66. սա մեր ցուցակների մէջ սովորաբար «Ընդհանուր տախտակ» (աւելի ճիշտը՝ «աղիւսակ») անունով բնորոշուողն է, միայն թէ ժամանակագրական կարգով է. ունի հետեւեալ սիւնակները՝ «Տարի», «թիւ» ձեռագրի, «Բովանդակութիւն» անուն ձեռագրի, «էջ» ցուցակի). հնագոյն ձեռագիրը 1123/1178 թ. է Հաւաքածոյ, վերջինը՝ ԺԹ. դ. «Գերագանցութիւն քահանայութեան»:

3. «Տեղանուններու ցանկ» էջ 767-76. 4. «Անձնանուններու ցանկ» էջ 777-809. «Անուանացանկի մէջ դուրս թողուած են անուններն ոչ կարեւոր անձերու, երբ անոնց ո՛չ ինքնութիւնը եւ ո՛չ ալ ժամանակը կարելի էր որոշել» (Յուցակ Զմմառի Ա., էջ [Զ.]). սա նոյնպէս հարկադրական զանցառութիւն է եւ կրկին թելադրուած է ձեռագրերի եւ ցուցակի տպագրավայրերի հեռաւորութեամբ:

Ունենք այս ցուցակի ձեռագիր տարբերակի մասնական պատճէնը⁷, որի եւ տպուած գրքի առանձին հատուածների թուցիկ համեմատութեամբ համոզուել ենք, որ հրատարակիչները ռճական-շարագասական առումով լաւագոյնս խմբագրել են այն եւ դրանով իսկ մեծապէս դիւրացրել ցուցակի գործածութիւնը: Նկատելի են նաեւ այնպիսի տարբերութիւններ, որոնք մտածել են տալիս, թէ հրատարակիչը, այս դէպքում երեւի Ն. Վ. Ակինեանը, պէտք է այլ առիթով գոնէ թուցիկ նայած լինի ձեռագրերը եւ ըստ իր բարի սովորութեան՝ համառօտ նշումներ արած լինի. բերենք այդտեսակ մի օրինակ. Քէշիշեանի 2^մ 1 ձեռագրի ժամանակը «ԺԳ-ԺԿ. դար» է, տպագրի նոյն 2^մ 16 ձեռագրինը՝ «ԺԲ-ԺԳ. դար»։ համոզուած ենք, որ թուագրման այսպիսի փոփոխում կարելի էր անել միայն ձեռագիրը տեսած լինելով, այլապէս՝ հրատարակչի վարմունքը ազնիւ կամ լուրջ համարել չի կարելի:

Այստեղ իսկ պէտք է կրկին վկայակոչենք ցուցակիս գրախօս Յ. Քիրտեանի մի իրաւացի նկատումը. «Ես վստահելի չեմ գտներ անթուական ձեռագիրներուն ցուցակագիր Քէշիշեան վարդապետին նշանակած դարաշրջանները: Հոս յառաջ կը բերեմ օրինակ մը. Յուցակին թիւ 1 Աստուածաշունչին համար նշանակուած է ԺԴ-ԺԵ. դար: Գրիչն է Փարթամ, զոր կը նոյնացնեմ Փարթամ գրիչ Զէյթունցի գրիչին հետ, որմէ հասած է 1674 թուականով ձեռագիր մը» (Հալէպի Բ. հատոր, թիւ 31)⁸: Որով այս թիւ 1 Աստուածաշունչին ժամանակը ԺԴ-ԺԵ. դարէն պէտք է բերել ԺԷ. դարու երկրորդ կէսը⁹: Յուցակում կայ գրչի միայն անունը (էջ 1), նրա որեւէ փոքրիկ յիշատակագրութիւն անգամ չկայ (համար նաեւ էջ 2). թէկուզ մի փոքր խնդրական է գրչի մասին որեւէ լրա-

⁷ Մաշտոցեան Մատենադարանի Այլ վայրերի ձեռագրերի լուսանկար 2^մ 78 եւ 79. Յուցակ ձեռագրաց Զմմառի վանից, 13x18.3 չափսի 259 եւ 4 թերք:

⁸ Նկատի ունի՝ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի եւ Անթիլիասի ու մասնատրաց, հտ. Բ., Կազմեց Արտաւագդ արքեպս. Սիրմէեան՝ առաջնորդ հայոց Հալէպի, Հալէպ, 1936:

⁹ Բազմավէպ, 1967/1-4, էջ 106:

ցուցիչ տեղեկութիւն (գոնէ՝ ծնողների անունները) շունենալով այսպիսի նոյնացում անելը, սակայն քանի որ Աճառեանի բառարանը եւս այս հազուադէպ անունով գիտէ միայն Զէյթունցի այս գրչին եւ նրա գրած նոյն ձեռագիրը¹⁰, ուստի երեւի նախ պէտք է մտածել, թէ գուցէ Քիւրտեանն իրաւացի է, ապա՝ ժէ. դ. երկրորդ կէսով թուագրումը պէտք է ստուգել բուն ձեռագիրը քննելով: Յաջորդը. Քիւրտեանը նկատել է, որ 1625 թ. գրուած 2^մ 13 Սաղմոսարանի գրիչը նշանաւոր Սիմէոն Լեհացին է, ուրեմն նրան վերաբերող յայտնի տեղեկութիւնների համեմատ այս ձեռագիրը պէտք է գրուած լինի Լվովում (1625 թ. նա այդ քաղաքում էր): Յուշակում ժ.Գ. դարով թուագրուած 2^մ 194 «Գիրք լուծմանց» հատորի գրչի՝ կրկին սակաւադէպ անունը Կիրիոն է, ուրեմն՝ ըստ Քիւրտեանի սա այն Կիրիոնն է, որ Վայոց Ձորի Գլաձորում եւ Վերին Նորավանքում 1311 թ. գրել է Երեւանի 2^մ 1460 ժողովածուն եւ 2^մ 3463 Գր. նիւսացու Մատենագրութիւնը՝ հատորը, իսկ 1333 թ.՝ նոյն Երեւանի 2^մ 5651 Աւետարանը¹¹. այս շարքին մենք էլ աւելացնում ենք՝ 1321 թ. Գլաձորում գրել է նաեւ Բրիտանական գրադարանի Add. 15,411 Աւետարանը¹²: Քիւրտեանի վերջին դիտողութիւնը. «Թիւ 228 ձեռագիրը ժՁ-ժէ. դդ. նշանակելու տեղ ժէ. դ. նշանակելու է, զի ունի Երեմիա Մեղրեցու Բառգիրքը»:

Վերջին դիտողութիւնների հիմքը օժանդակ գիտելիքներն են, սակայն անթուական ձեռագրերի թուագրումներն անվստահելի համարելը լիովին իրաւացի ենք համարում նաեւ հայեացք ձգելով ձեռագրերի ժամանակագրական ընդհանուր պատկերի վրայ: Այսպէս. նկարագրուած 422 ձեռագրից անթուական են 206ը՝ համարեա կէսը. սրանց մէջ մէկ դարով բնորոշուածները շափազանց քիչ են՝ ժ.Գ. դարով 2 ձեռագիր, ժ.Ե. եւ ժ.Զ. դդ.՝ 1 սկան: Այնուհետեւ յաճախանում են զոյգ դարերով թուագրումները. ժԲ-ժԳ. եւ ժԳ-ժԴ. դդ.՝ 5 սկան ձեռագիր, ժԴ-ժԵ.՝ 13, ժԵ-ժԶ. դդ.՝ 10, ժԶ-ժԷ. դդ.՝ 21, ժԷ-ժԸ. դդ.՝ 13, ժԸ-ժԹ. դդ.՝ 49 (ժէ. դ.՝ 12, ժԸ. դ.՝ 40, ժԹ. դ.՝ 34): Այս պատկերը բնական չէ. սովորաբար ձեռագրերը երկու դար շարունակ չեն գրուում, իսկ երկու դարով թուագրումը եթէ մի կողմից վկայում է թուագրողի զգուշաւորութեան (յաճախ՝ անփորձութեան եւ անվստահութեան) մասին, ապա միւս կողմից կաշկանդում է ուսումնասիրողի միտքը եւ նրան ետ պահում վստահ եզրակացութիւնների յանգելուց: Ըստ այսմ՝ պարտաւորում ենք Զմմառի հաւաքածուի ցուցակի առաջիկայ

¹⁰ Զ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ե., Եր., 1962, էջ 194: Ներկայիս մեր հնարատրոսիւններով ստուգեցինք եւ գտանք նաեւ հետեւեալը. նոյն Փարբամ Զէյթունցի գրիչը 1673ին գրել է նաեւ Անկիւրիայի Կարմիր (Ս. Աստուածածին) վանքի 2^մ 247 Աւետարանը, իսկ 1674 թ.՝ կրկին Անկիւրիայի 2^մ 151 Քարոզգիրքը. տե՛ս Բարգէն աթոռակից կարողիկոս [Կիւլեւեան], Յուշակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից, Անթիլիաս-Լիբանան, 1957, էջ 1125-8 եւ 747-8:

¹¹ Մանրամասներ կրկին տե՛ս Բազմավէպ, 1967, էջ 106:

¹² Տե՛ս A Catalogue of the armenian manuscripts in the British Museum, By Frederick Cornwallis Conybeare, London, 1913, ձեռ. 2^մ 14, էջ 22-24:

նոր (Գ.) հատորի¹³ մէջ դնելու Քէշիշեանի հատորի անթուականների մեր պատրաստելիք նոր՝ ճշգրիտ թուագրումների ցանկը:

Այսպիսով, կազմութեան-տպագրութեան այս ողիսականով եւ թուագրումների անվստահելիութեամբ հանդերձ, Զմմառի ցուցակի առաջին հատորը պէտք է համարել մեր լաւ ձեռագրացուցակներից մէկը, որովհետեւ իր յաճախական մանրամասնութեամբ եւ քաղուածքների ընդարձակութեամբ առաւել քան բաւարարում է հետազոտող ընթերցողի հարցասիրութիւնը, յաճախ անտեղի դարձնելով բուն ձեռագրերին դիմելու անհրաժեշտութիւնը¹⁴:

Քէշիշեանի կազմած հատորի հրատարակչի նախաբանը նաեւ տեղեկացրել է, որ 1924ից «յետոյ Կ. Պոլսէն Զմմառ փոխադրուած են նախկին Անտոնեան միաբանութեան ձեռագիրները թուով 229. վերջիններս ցուցակագրած է Հ. Ն. Ակինեան. կը յուսանք թէ այդ Յուցակին հրատարակութիւնն ալ շուշանար» (Յուցակ Զմմառի Ա., էջ [Զ.]): եւ իրօք չի ուշացել. այդ հատորը տպագրուել է եօթ տարի անց՝

Բ. «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, հտ. Բ. «Անտոնեան հաւաքածոյ», Կազմեցին Հ. Ն. Վ. Ակինեան եւ Հ. Հ. Վ. Ոսկեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1971», [Դ]+322 էջ.

Այստեղ էլ նկարագրուած է 260 (2^ր 423-682) ձեռագիր¹⁵, այստեղ եւս «Հրատարակիչը» սակաւաբան է կալ ընդամէնը մէկ էջանոց «երկու խօսք» (էջ [Դ]), որ տեղեկացնում է, թէ 1700ականներին Լիբանանում հիմնադրուած, յետոյ՝ Հոռոմ, ապա՝ Պոլիս տեղափոխուած, ի վերջոյ՝ ԺՊ. դ. առաջին քառորդին իր գոյութիւնը դադարեցրած Անտոնեան միաբանութեան¹⁶ ձեռագրական հաւաքածուն (295 միաւոր) «Կ. Պոլսէ Զմմառ փոխադրուելէ առաջ, Յովսէփ վրդ. Սարուխանեան անոնց ցանկը կը կազմէ¹⁷, շատ կարճ տեղեկութիւններով», ապա՝ «Հ. Ներսէս Ակինեան երբ 1939-1946 տարիներուն ընդհատումներով Լիբանան կը գտնուէր, վերջապէս յաջողած էր կազմել այդ հաւաքածոյին Հին

¹³ Տե՛ս շարադրանքի շարունակութեան մէջ:

¹⁴ Զմմառի հաւաքածոյի առանձին միատրների գիտական արժէքի հարցեր շեմ արծարծում, զի մեր ներկայ խնդրից դուրս է:

¹⁵ Վերը՝ Ա. հատորի նախաբանում նշուած 229 թիւը ինչ որ թիւրիմացութեան արդիւնք է:

¹⁶ Անտոնեան միաբանութեան մասին տե՛ս Հ. Իսահակ Վ. Սրապեան (միաբան Անտոնեան), Հիմնարկութիւն Անտոնեան միաբանութեան. - «Հանդէս ամսօրեայ», 1902, սեպտ., էջ 287-295: Աւելի նորեւս տպագրուած ֆալագրեալ ակնարկ է հետեւեալը՝ Հ. Տաճատ Վ. Եարտըմեան, Անտոնեան հայ միաբանութիւնը եւ անոր պատմական տխուր վախճանը (1707-1925). - Բազմավէպ, 2000/1-4, էջ 110-127:

¹⁷ Ձեռագրերի մի այլ նկարագրութիւն էլ արել է Անտոնեան միաբան Հ. Բ. Չատոյեանը. տե՛ս Անտոնեան դիւան, տուփ 168. այս տեղեկութիւնն առել ենք հետեւեալից՝ ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. Մասն երրորդ (1481-1500 թթ.), Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, եր., 1967, էջ 407, ծ.:

թիւ 1-230 ձեռագիրներու¹⁸ յօրինուածական ցուցակագրութիւնը: Մնացեալ 65 ձեռագիրներու ցուցակագրութեան համար Հ. Համագասպ Ոսկեան 1967ին Կիւլպէնկեան հիմնարկութեան օժանդակութեամբ մեկնեցաւ Լիբանան, ցուցակագրեց այդ 65 ձեռագիրները եւ ուղղումներով ու յաւելումներով լրացուց Հ. Ն. Ակինեանի ցուցակը»: Երկուն էլ իրենց աշխատանքը չեն աւարտել՝ մտադիր են եղել վերանայել իրենց արածները, սակայն մտադրուածն իրագործել չեն հասցրել, ուստի «ցուցակը կը կրէ երկու հեղինակի յատուկ գրչադրոշմը, մինչեւ թիւ 617 (հին թիւ 230)¹⁹ Հ. Ն. Ակինեանի եւ Թ. 618-682 (231-295) Հ. Հ. Ոսկեանի: Կը ցաւինք, որ միակերպութեան այս պակասը զգալի է թէ՛ բնագրին եւ թէ՛ շարուածքին մէջ»: Ապա՝ այս հատորը համարուած է Մ. վ. Քեշիշեանի կազմածի շարունակութիւն, ըստ այդմ Անտոնեան «հաւաքածոյիս ձեռագիրներու նոր թուարկումը կը սկսի թիւ 423ով, իբրեւ շարունակութիւն Ա. հատորին վերջին 422 թիւին»: Ի վերջոյ՝ «Յուցակիս մէջ չեն մտած Անտոնեան հաւաքածոյի ձեռագիրներէն 37 ձեռագիր: Անոնցմէ ոմանք՝ կերելի՛ Զմմառ չեն հասած. ուրիշներ՝ այս կամ այն պատճառով անմատչելի եղած են երկու ցուցակագրող հայրերուն:

Այս ձեռագրերի համառօտ ցանկը գրքի մէջ դրուած է որպէս «Յաւելուած» (էջ 290-94)²⁰. այստեղ եւս կարգում ենք. «Անոնցմէ ոմանք կ'երելի Զմմառու վանքը չեն հասած, կամ թէ՛ն հոն հասած են, սակայն ցուցակիս կազմող երկու հայրերուն՝ Հ. Ն. Ակինեանի եւ Հ. Հ. Ոսկեանի մատչելի չեն եղած ու չեն ցուցակագրուած»:

Մեր վաղամեռիկ բարեկամ Վենետիկի Մխիթարեան միաբան (կեանքի վերջին ամիսներին՝ միաբանութեան արքահայր) Հ. Սահակ վ. Ճեմճեմեանն ունի այս հատորին վերաբերող շատ արժէքաւոր մի գրախօսութիւն²¹, ուր թուար-

¹⁸ Իրականում այս համարների ներքոյ նկարագրուել է 195 ձեռագիր՝ ներկայ Հ^մ 423-617, որովհետեւ 37 ձեռագիր Պոլսից Զմմառ չի հասել. տե՛ս ստորեւ:

¹⁹ 230ի փոխարէն պէտք է լինի 229. 230 համարը պահպանուած չէ:

²⁰ Զմմառ չհասածներն ունեցել են հետեւեալ համարները՝ Ա., Է., Ժ., ԺԳ., ԺԶ., ԺԷ., Լ., ԼԲ., ԼԷ., ԾԸ., Կ., ՂԳ., ՃԳ., ՃԹ., ՃԱ., ՃԼ., ՃԽԱ., ՃԽԵ., ՃԽԸ., ՃԽԹ., ՃԾԷ., ՃԿ., ՃԿԳ., ՃԿԵ., ՃԿԷ., ՃԿԸ., ՃՀԳ., ՃՀԶ., ՃԶԱ., ՃԶԸ., ՃԶԹ., ՃՂԱ., ՃՂԶ., ՄԲ., ՄԻԳ.¹, ՄԻԳ.², ՄԼ.:

²¹ Ակառւմ է չափազանց ուշագրաւ, սակայն՝ բոլորովին անընդունելի մի առաջարկով. «Գուցէ կարելի էր հաւաքածոյէն դուրս ձգել ինչ ինչ ձեռագիրներ, մանաւանդ անոնք որոնք օրինակութիւններ են զմմառեան ձեռագիրներէ, որովհետեւ ԺԹ. դարու մէջ գաղափարուած ըլլալով, ձեռագրական նորութիւն մը չպարունակելէն զատ՝ գրչագրական վրիպակներ եւս սպրդած կրնան ըլլալ: Այսպէս՝ 1838ի թիւ 476 Մաշտոցը օրինակութիւն մըն է Զմմառի թիւ 105 (հին թիւ 391) Մաշտոցին, եւ որովհետեւ նախագաղափար օրինակը մաշուած ու պակասաւոր եղած է, օրինակը ամբողջացուած է Վենետիկի տպագիր Մաշտոցէն»։ տե՛ս Բագմավէլ, 1971, էջ 331: Նկատենք, որ բերած փաստարկներն ամենեփն բաւարար չեն այս Մաշտոցը եւ ընդհանրապէս որեւէ այլ ձեռագիր ցուցակից, առաւել եւս՝ հաւաքածոյից հանելու համար, որովհետեւ ամէն ձեռագիր՝ անկախ իր բնագրական եւ այլ տեսակի որակներից, մատենագրական անշրջանցելի միատուր-փաստ է, որ պէտք է միայն խնամքով պահպանել եւ մատենագիտօրէն մշակելով՝ մատչելի դարձնել հետագօտող ընթերցողին,

կել-ցուցագրել է հաւաքածուի որոշ ձեռագրերի արժանիքները, սակայն նրա գրախօսութեան մեծագոյն արժէքն այն է, որ Գ. վ. Ալիշանի «Հայկարան» ժողովածուի «Յիշատակարանք» հատորից քաղել եւ հրատարակել է «Անտոնեան» հաւաքածուի կորսուած 37 ձեռագրերից 7ի (Հ^{մր} 3 1667 թ., Հ^{մր} 8 1600 թ., Հ^{մր} 17 1645 թ., Հ^{մր} 19 1334 թ., Հ^{մր} 23 1591 թ., Հ^{մր} 24 1324 թ., Հ^{մր} 26 1674 թ.) յիշատակարանները²² եւ դրանով իսկ ապահովել նրանց գիտական շրջանառութիւն-գործածութիւնը:

Տեսանք, որ Հրատարակիչը երկիցս կասկածի տակ է առել՝ գուցէ կորսուած 37 ձեռագրերը Պոլսից հասել են Զմմառ, սակայն անյայտ պատճառներով նկարագրող վարդապետներին չեն տրուել: Այսօր կարող ենք աներկբայ ասել, որ կասկածներն անտեղի են՝ այդ ձեռագրերը Զմմառ չեն հասել, այլեւ վստահ ենք, որ արժէ մեր խնդրոյ առարկայ ցուցակի Յաւելուածի համառօտ տեղեկութիւններն ուղենիշ դարձնել եւ պարզել նրանց ներկայ տեղերը:

Այսպէս, առաջինը՝ Անտոնեան Ա. թուահամարի ներքոյ արձանագրուած՝ «Յայամաւորք, գրեալ ի թուին հայոց ՌՀԷ. (1628), ի Շօշ քաղաք Ասպահան, ի ձեռն Ստեփանոս երիցու եւ Սիմէոն քահանայի» - այժմեան Մխիթարեանց Վիեննայի մատենադարանի Հ^{մր} 1037 ձեռագիրն է, որ «առաքեաց ի Կ. Պոլսոյ Հ. Գրիգորիս վ. Մանիոյ, ընկալաք 21 Յուլիս 1956, Վիեննա, Հ. Ն. Ա[կիւնեան]»²³:

Երկրորդ ձեռագիրը՝ Անտոնեան «Թիւ է.», որի մասին Ակիւնեանը նշել է «Վաճառեալ», «Աւետարան, նժե. = 966, երկաթագիր, գրիչ՝ Սարգիս քահանայ» այժմ ԱՄՆ Մերիլենդ նահանգի Բալթիմոր քաղաքում է «Walters Art Museum», № 1 (W.537), որ 1931 թ. ստացուել է Henry Walters-ից (bequest կտակ, ժառանգութիւն)²⁴:

Երրորդը՝ Անտոնեան թիւ Ժ., «ՌճժԶ. - 1667 թ., բոլորգիր, մանրանկարներով, գրիչ՝ Կարապետ, նորոգող՝ Արիստակէս ի Սֆահան» այժմ Իռլանդիայի Դուբլին քաղաքում է²⁵: Գրեթէ հաւատացած ենք, որ բոլոր ձեռագրերը մնացել

որովհետեւ չգիտենք թէ սակաւարժէ թուացող որեւէ ձեռագիր ե՞րբ եւ ի՞նչ կարեւոր գիտական խնդրի պատասխան է տալու:

²² Տե՛ս Բազմավէպ, 1971, էջ 333-338:

²³ Տե՛ս Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա, հտ. Բ., Կազմեց Հ. Համազասպ Ոսկեան՝ Մխիթ. ուխտէն, Վիեննա, 1963, էջ 645. ձեռագրի լրի նկարագրութիւնը՝ էջ 645-54:

²⁴ Նկարագրութիւնը տե՛ս <http://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/html/W537/description.html>, բոլոր էջերի նկարները՝ <http://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/html/W537/>: Հմմտ. A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States, By Avedis K. Sanjian, University of California Publications, Near Eastern Studies, 16. University of California Press, Berkeley, Los-Angeles, London, 1976, էջ 260-267:

²⁵ Տե՛ս Յարութիւն Քիւրտեան, Իրլանտայի Տըպլինի մատենադարանի հայերէն ձեռագիրները. - «Սիոն», 1972, Գ-Դ., էջ 161-70, Ե-Ը., էջ 226-34 (այս ձեռագիրը՝ էջ 229), յիշատակարանը տե՛ս նաեւ Բազմավէպ, 1971/Գ-Դ., էջ 333:

են Պոլսում եւ յետոյ ցրուել տարբեր տեղեր, ուստի վատահ ենք, որ անպայման պէտք է պարզել նաեւ մնացեալ ձեռագրերի ներկայ տեղերը:

Հատորիս ցանկերն են՝

1. «Համեմատական տախտակ ձեռագիրներու հին եւ նոր թուակարգութեան» էջ 295-6. «Հին» անունով սիւնակում թուարկուած են Անտոնեան համարները (միայն թէ՛ թուատառերի փոխարէն գրուած են թուեր, ասենք՝ գրուած է ոչ թէ ՄԻԹ.²⁶, այլ՝ 229), «նոր» սիւնակում զմմառեան շարքում ստացուած համարներն են՝ 423-682: Պէտք է ասել, որ Անտոնեան շարքը եղածի պէս, առանց ներքին տեղաշարժերի գումարուել է Զմամառի բուն հաւաքածուին. 422ին որպէս 423 յաջորդել է Անտոնեան Բ. համարը, Գ. համարը դարձել է 424 եւ այսպէս շարունակ՝ մինչեւ ՄՂԵ.ն դարձել է 682:

2. «ժամանակագրական ցուցակ եւ բովանդակութիւն ձեռագիրներու» էջ 297-301. կրկին՝ ձեռագրերի ընդհանուր աղիւսակն է, միայն թէ՛ թուականի կարգով, ունի՝ «Տարի», «Թիւ», «Բովանդակութիւն», «էջ» ցուցակի սիւնակները. հնագոյնը 1177 թ. է (Գրիգոր Աստուածաբանի Ճառք), վերջինը ԺԹ. դ. Տաղարան է:

3. «Տեղանուններու ցանկ» էջ 302-306, եւ 4. «Անձնանուններու ցանկ» էջ 307-322. «Տեղանուններու եւ Անձնանուններու ցանկերը կազմուած են շատ համառօտ. նշանակուած են միայն հեղինակներու, պատմական եւ ձեռագիրներու հետ աղերս ունեցող (գրիչ, տէր եւլն) անունները»[էջ Գ.]:

Որեւէ տեղ արձանագրուած չէ, այսօր գուցէ նաեւ չկայ մի մարդ, որ վկայի, թէ այս հատորի պատրաստմանը ո՛րքան ժամանակ են տրամադրել հեղինակներից մէկը կամ միւսը: Սակայն մեր կենսափորձով գիտենք, որ երթային պայմաններում երբ գործին տրամադրելի ժամանակը սահմանափակ է լինում, ձեռագիր նկարագրողի ձեռքին յաճախ անհրաժեշտ գրականութիւն չի լինում, մարդ ստիպուած է լինում իր անելիքի «երկրորդական» արժէք կամ կարեւորութիւն ունեցող ինչ որ կէտեր յապաւել կամ շրջանցել: Այդ երեւոյթը շատ ակնյայտ տեսանելի է զմմառական ցուցակի այս երկրորդ հատորի մէջ: Նախ՝ սովորաբար 250-300 ձեռագրի նկարագրութիւն պարունակող հատորի ծաւալը լինում է 600-800, երբեմն՝ աւելի մեծագիր էջ (տե՛ս, օրինակ, Մաշտոցեան Մատենադարանի Մայր ցուցակի առկայ Ա-է. հատորները), իսկ այս հատորի 260 նկարագրութիւնը բռնում է ընդամէնը 322 էջ: Ապա՝ որպէս ընթերցող-գործածող այս հատորին առընչուելիս տարիներ շարունակ ունեցել ենք անպատասխան մնացած հարցեր, նկարագրութիւնները միշտ անբաւարար են եղել: Ի վերջոյ, աշխատատար շատ տեղիներ շրջանցուած են, կարեւորութիւնը

²⁶ Անտոնեան ձեռագրերը համարակալուած են եղել հայերէնի թուատառերով՝ Ա-ՄՂԵ., սրանց մէջ ՄԸ. (208) եւ ՄԹ. (209) համարների ներքոյ եղել է երկուական ձեռագիր՝ ՄԸ¹. ՄԸ². եւ ՄԹ¹., ՄԹ²., այսինքն՝ ընդհանուր ֆանակը եղել է 295+2=297. սրանից պակասել է 37ը, մնացել եւ Զմմառ է հասել 260 ձեռագիր:

տալով գիտական առաւել արժէք ունեցող տարրերի արձանագրմանը: Ի հաստատունն ասուածի տե՛ս հետեւեալ օրինակները՝

Հ^մ 423/Բ. Յայսմաւուրք (խմբ. Գր. Մերենցի), ժե. դ. - նկարագրել է սկզբի 39 թերթի (ամբողջը 544 թերթ է) բովանդակութիւնը, եզրափակելով «Եւ այսպէս կը շարունակուի»: Մնացեալ 505 թերթի պարունակութիւնը գուշակելի է Մերենցի Յայսմաւուրքի մի այլ օրինակով, բայց սրա որեւէ օրինակ միւսին չի կրկնում, ուրեմն՝ այս 505 թերթի բովանդակածն անյայտ է մնում (էջ 1-3)²⁷:

Հ^մ 425/Բ. Ճաշոց, 1331 թ. - քաղել է պահպանուած առաջին էջի սկիզբը եւ վերջին էջի աւարտը՝ զուտ բառական քաղուածքներ, ծիսական որեւէ յատկանիշ չի ներկայացրել (էջ 4-5):

Հ^մ 427/Ձ. Ճաշոց, 1446 թ. - նախորդի նման է, սակայն աւելի համառօտաբան²⁸ (էջ 7-9):

Հ^մ 442/ԻՁ. Գր. Տաթեւացու Քարոզգրքի Ձմերան հատոր, 1677 թ. - նկարագրել է միայն առաջին եւ վերջին՝ ՃԻԳ. քարոզները, մնացեալ 122 քարոզների ինչ լինելն անյայտ է մնում (էջ 38-9):

Սրանք ն. վ. Ակինեանի բաժնից քաղուած օրինակներ են, երկու օրինակ էլ բերենք Հ. վ. Ոսկեանի նկարագրած մասից.

Հ^մ 625/ՄԼԸ. Պատմութիւն վարուց սրբոց, ժԹ. դար. 205 թերթանոց ժողովածու է, նկարագրուած է սկզբի 3 թերթի պարունակածը, ապա՝ «Կը շարունակուի մինչեւ» 135ա-160ա, որին վերաբերողը 9 կէտով թուարկում է, մնացածի ինչ լինելը կրկին մնում է անյայտ (էջ 229):

Հ^մ 628/ՄԽԱ. 1760է առաջի «Հայր կամ Աւագ Մաշտոց, որ ունի շատ ճոխ բովանդակութիւն, կը գոհանանք հետեւեալները նշանակելով». եւ բերում է միայն կանոնների համառօտուած խորագրերը (էջ 233-4):

Կարելոր մի հարց եւս. գիտութեան մէջ ընդհանրապէս շատ էական է գրչութեան ժամանակից յետոյ ցանկացած ձեռագրի անցած ճանապարհի եւ այս կամ այն հաւաքածու մտնելու հանգամանքների իմացութիւնը, ի վերջոյ՝ անհրաժեշտութիւն է նաեւ ամէն առանձին ձեռագիր նկատի ունենալով որեւէ հաւաքածուի գոյացման պատմութիւնը հիւսելը, ապա այդ պատմութեան զանազան դրուագներ պատմաբանասիրական զանազան հարցերի լուծմանը ծառայեցնելը: Այս առումով լաւագոյն վիճակում են Երեւանի Մաշտոցեան եւ Մխիթարեանց Վենետիկի մատենադարանների հաւաքածուները, այսինքն՝ այս

²⁷ Համեմատութեամբ համար յիշենք, որ Մերենցի Յայսմաւուրքի՝ Մաշտոցեան Մատենադարանի Մայր ցուցակում հիմնական դիտուած (յղոտը) Հ^մ 1511 ձեռագրի նկարագրութիւնն զբաղեցնում է 25 մեծադիր երկսիւն էջ. տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Հատոր ե., Կազմեց Յունիկ Եգանեան, «Նալիբի» հրատարակչութիւն, ԵՊՀ հրատարակչութիւն, Եր., 2009, սիւն 93-142:

²⁸ Շատ ցաւալի է, որ այս Ճաշոցը, ձեռագրերի մի խմբի հետ միասին, այժմ չկայ, այսինքն՝ եթէ նրա իւրայատկութիւնները գոնէ նկարագրութեամբ արձանագրուած լինէին, ապա կորուստի ցալը պակաս կլինէր:

երկուսի գոյացման լաւ հիւսուած պատմութիւններն ունենք²⁹: Զմմառի ցուցակի առաջին հատորի նկարագրութիւնների «Տեղեկութիւնք» հարցի պատասխանների³⁰ գումարով հաւաքածուի բուն՝ զմմառական մասի գոյացման պատկերն արդէն գծել ենք, սակայն երկրորդ՝ «Անտոնեան» հաւաքածուի 260 նկարագրութիւններից գոնէ մի հատիկի մէջ նրա՝ այդ հաւաքածուի մէջ մտած լինելու մասին տեղեկութիւն չկայ: Սա անբնական կացութիւն է, որովհետեւ կենսափորձով գիտենք, որ ձեռագրերի մէջ սովորաբար նուիրատուական մակագրութիւններ եւ ստորագրութիւններ լինում են, այսինքն՝ նկարագրողներն այս փաստերն անտեսել են: Միով բանիւ, մեր համոզումն այն է, որ Զմմառի հաւաքածուի նկարագրութիւնն ամբողջացնելուց յետոյ արժէ վերագառնալ եւ վերստին նկարագրել նրա «Անտոնեան» շատ արժէքաւոր մասը:

Զմմառի ցուցակի առաջին հատորի տպագրութիւնից որոշ ժամանակ անց Մաշտոցեան Մատենադարանի երջանկայիշատակ տնօրէն Լ. Խաչիկեանը գիմել է Խորհրդային Հայաստանի Իշխանութիւններին եւ ստացել գիտական նպատակներով Յորդանան ու Լիբանան գործուղման մեկնելու իրաւունք: Հիմնական նպատակը եղել է Հայերէն ձեռագրերի ժե. դարի յիշատակարանների պակասող միաւորների լրացումը՝ առանձնապէս Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց եւ Զմմառի վանքերի մատենադարանների ձեռագրերից: 1966 թ. յունուար-մարտ ամիսներին, Ս. Արեւշատեանի հետ, շրջել է անհրաժեշտ տեղերում եւ արդիւնաւէտ գործուղումից վերագառնալուց յետոյ «1966 թ. ապրիլին կայացած գիտաժողովի նիստում» կարգացել իր հաշուետուութիւնը, որ հրապարակուեց միայն վերջերս³¹ եւ որից Զմմառի վանքի մասին իմացանք հետեւեալը.

«Ձեռագրերը եւ միւս նիւթերը պահուում են խնամքով, ունեն հարուստ արխիւ՝ 2 ֆոնդից բաղկացած՝ Անտոնեան դիւան 266 ստուար թղթապանակ

²⁹ Տե՛ս Օ. Եգանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուներ. - Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Ա., Կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյրունեան, Փ. Անթաբեան, Ներածութիւնը՝ Օ. Եգանեանի, Խմբագրութեամբ Լ. Խաչիկեանի, Ա. Մնացականեանի, Եր., 1965, սիւն 13-214. հմմտ. Ա. Մնացականեան, Ներածութիւն. - Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Ա. Կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյրունեան, Փ. Անթաբեան, Խմբագրութեամբ Ա. Մնացականեանի, Օ. Եգանեանի, Եր., 1984, էջ Ե-ԾԳ.: Տե՛ս նաեւ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Գ.-Զ., Յօրինեց Հ. Սահակ վ. Ճեմեմեան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1993, 1995, 1996, սկիզբների՝ Խէ., ԺԸ., ԶԱ. էջերը բունոյ առաջաբանները հաւաքածուի գոյացման պատմութիւնն են:

³⁰ Օրինակ, Հ^մ 1 ձեռագրի նկարագրութեան մէջ տաշեանական ոճով կայ հետեւեալը. «Մատենան սեպհականութիւն եղած է Զմմառի վանքի միաբաններէն Գեյ. Յովսէփ-Քերովէ ծ. վ. Տէր-Պետրոսեանի եւ 1903ին մտած է Զմմառի Մատենադարանին ձեռագիրներու հաւաքման մէջ» (Յուցակ Զմմառի, հտ. Ա., էջ 1):

³¹ Լ. Խաչիկեան, Հաշուետուութիւն Յորդանան եւ Լիբանան կատարած գիտական ուղեւորութեան մասին (անտիպ).- Աշխատութիւններ, հտ. Գ., «Նայիրի», Եր., 2008, էջ 1079-1103:

(տուփ) եւ Զմմառի դիւան՝ 222 տուփ: Այդ նիւթերը ցուցակագրուած են. Անտոնեան դիւանի ցուցակը ես ընդօրինակեցի եւ մեքենագրելուց յետոյ յանձնելու եմ մեր Պետ. Պատմական արխիւին:

10 օր³² մենք ապրեցինք Զմմառի վանքում եւ ծանօթացանք ինչպէս դիւանի այդ նիւթերին, այնպէս էլ ձեռագրական ճոխ հաւաքածուին, որը հակառակ մեր գիտցածին ու ակնկալութիւններին՝ բաղկացած է շուրջ 1300 ձեռագիր մատյանից.

Զմմառեան հաւաքածու՝ 422 ձեռագիր.

Անտոնեան հաւաքածու՝ 296 ձեռագիր³³.

Նոր հավաքածու շուրջ՝ 600.

Ընդամենը՝ 1300:

Բացի այս ձեռագրերից, ունեն նաեւ արաբերէն, ասորերէն եւ այլ լեզուներով ձեռագրեր՝ 210 միավոր»³⁴:

Անտիպ մնացած այս գիտելիքները նախ շունենալով, ապա նկատած շինելով, նախկինում զուտ որպէս «այցելու» Զմմառի վանքում եղել էինք³⁵ ուղիղ երեք անգամ. 2001 թ. մայիսին, 2008 թ. յունուարին եւ 2010 թ. ապրիլին. երեք անգամն էլ որպէս թանգարանի եւ մատենադարանի պատասխանատու տեսել ենք Նարեկ վ. Լուսինեանին, առաջին անգամը վանքի Մեծաւորը (առաջնորդ) Գէորգ Ժ. վ. Խազումեանն էր (այժմ՝ եպիսկոպոս եւ առաջնորդ կաթողիկէ հայոց Կ. Պոլսոյ). չնկարագրուած ձեռագրերի բաւական մեծ քանակ տեսնելուց անմիջապէս յետոյ, բնականաբար, նրան էլ արեցինք մեր յանկարծական-ինքնաբուխ առաջարկը, որ էր՝ Երեւանից մասնագէտների խմբով գանք Զմմառ եւ նկարագրենք բոլոր «անցուցակ» ձեռագրերը: Պայմանաւորուեցինք՝ վերադարձանք Երեւան եւ առաջարկը գրաւոր ուղարկեցինք իրեն, անորոշ ժամանակ անց անպաշտօն ուղիով լսեցինք, թէ վանքի վարչութիւնն առաջարկս անընդունելի է համարել:

Այսպիսով, սա արդէն անցեալ էր, որ չէինք մոռացել. ապա հանգամանքները փոխուեցին, հետը նաեւ՝ մարդիկ եւ նրանց մտածողութիւնը. 2012 թ. օգոստոսի վերջերին Սփիւռքի նախարարութիւնից լուր ստացանք, որ Զմմառի վանքի Մեծաւորը Երեւանում է եւ ցանկանում է հանդիպել մեզ. հանդիպեցինք բաւական երիտասարդ եւ եռանդոտ Հ. Փաբրիէլ Թ. Մ. Վ. Մուրատեանին եւ Ռափայէլ արքեպս. Մինասեանին (Հայաստանի, Վրաստանի, Ռուսաստանի ու

³² Պէտք է լինի 1966 թ. մարտի 10-20 ընթացքում:

³³ Կորուսած 37 ձեռագրի հաշիւը մէջն է, վերը տեսանք՝ իրական քանակը 260 է:

³⁴ Նոյն տեղում, էջ 1082-3:

³⁵ Այսինքն՝ մեկնալով Բէրոսից «բարձրացել» ենք Զմմառ, շրջել վանքի թանգարանային մասերում եւ անմիջապէս վերադարձել. հետազօտական որեւէ աշխատանք անելու մասին յօսք լինել չէր կարող:

Արեւելեան Եւրոպայի կաթողիկէից առաջնորդ): Մեծաւորը յայտնեց, որ հայերէն տպագրութեան 500ամեակի առիթով վանքում պէտք է բացուի ձեռագրերի եւ հնատիպ գրքերի ցուցահանդէս, որ միաժամանակ լինելու է վանքի Մշակութային կենտրոնի ստեղծման սկիզբը, ըստ այդմ մեզ առաջարկեց. երկու շաբաթով եկէք Զմմառ, ընտրէք եւ բացատրագրերով հանդերձ նախապատրաստէք ցուցադրելի ձեռագրերը, նրանց մասին գրէք մի համառօտ խօսք, որ նախ կտպուի ցուցահանդէսին վերաբերող գրքում, ապա կկարդաք ցուցահանդէսի բացմանը:

Բնականաբար՝ համաձայնեցինք, ուստի եւ սեպտեմբերի առաջին կէսը Զմմառում էինք, պատշաճ ձեւով ամէն ինչ արեցինք, յետոյ 2012 թ. նոյեմբերի 27ին ցուցահանդէսի բացմանը կարգացինք անհրաժեշտ խօսքը, որ մինչ այդ արդէն տպագրուել էր³⁶: Օրը հանդիսաւոր էր. բացմանը ներկայ էր Հայաստանի հանրապետութեան նախագահ Սերժ Սարգսեանը, նրա ներկայութեամբ էլ վանքի Մեծաւոր Հ. Գ. Թ. Վ. Մուրատեանը եւ Մաշտոցեան Մատենադարանի տնօրէն Հ. Թամրազեանը ստորագրեցին երկու հաստատութիւնների համագործակցութեան պայմանագիրը:

Իսկ պայմանագրի շարադրանքի նախապատրաստումը սկսուել էր Հ. Գաբրիէլի հետ դեռեւս երեւանում մեր առաջին հանդիպման ժամանակից. ցուցահանդէսի պատրաստութեան համար Զմմառ գնալու իր առաջարկին ի պատասխան մենք էլ արեցինք մեր առաջարկը, որ նորութիւն չէր՝ մի անգամ արդէն բանաւոր եւ գրաւոր տեսքով արել էինք 2001 թ. Մալխիսի³⁷: Ինչեւէ, տասնմէկ տարի յետոյ կրկնուած առաջարկի գրաւոր տարբերակն այս է՝

«Զմմառի Ս. Տիրամօր վանքի Մեծաւոր
Գեր. ԳԱԲՐԻԷԼ Թ. Ծ. ՎՐԳ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆԻՆ
Յարգարժան Հա՛յր Գաբրիէլ,

Զմմառի վանքի ձեռագրական շատ արժէքաւոր հաւաքածուն հայագիտութեանը յայտնի եւ հասու է իր միայն փոքր մասով. 1600 թիւը գերազանցող ձեռագրերից երկու հատորի (Վիեննա, 1964 եւ 1971) մէջ նկարագրուած է ընդամէնը 682 մատենան, ըստ որում այս քանակի 260 միաւորների (թիւ 423-682 «Անտոնեան հաւաքածու») նկարագրութիւնները շատ համառօտ են եւ գիտա-

³⁶ Տե՛ս Գևորգ Տէր-Վարդանեան, Զմմառի վանքի մատենադարանը. - Երեքդարեան հաւատարմութեան վկայ Զմմառու մայրավանքի ձեռագիր եւ տպագիր մատենաները (Յուցահանդէսի պատկերագիրք), Զմմառ, Կիբանան, 2012, էջ 9-13. նոյն տեղում, էջ 28-29 նոյնի ֆրանսերէն համառօտութիւնը. La Bibliothèque du Monastère Notre-Dame de Bzommar (ամբողջ գիրքը՝ մեծադիր 48 էջ):

³⁷ Թող այս շարադրանքն ինքնագովութիւն չթուայ. այստեղ սոսկ դէպքերը ներկայացնում ենք մեր տեսանկիւնից. իրականում համաձայնագիրը հաստատուեց բազմաթիւ գործօնների եւ շատ մարդկանց (առաջին հերթին՝ վանքի վարչութեան անդամների) կամքի առկայութեան շնորհիւ:

կան խնդիրների վերաբերող հարցերի պատասխանելու համար անբաւարար: Այսինքն՝ 1600 ձեռագրերից³⁸ շատ թէ քիչ կանոնաւոր նկարագրուած են ընդամէնը 422ը, իսկ սա մեզ համար աններելի թերացում է. քանի որ նկարագրութիւնը ձեռագիր գրքի բանալին է, ապա մշակութային մեր կարեւոր գանձարաններից մէկի «ԴՈՒՌԸ ԿՈՂՊՈՒԱԾ Է, ԿՈՂՊԷՔՆ Է՛ ԲԱՆԱԼԻ ՉՈՒՆԻ»:

Առաջարկում ենք՝ Զմմառի վանքի եւ Մաշտոցեան Մատենադարանի համագործակցութեամբ պատրաստել այդ «ԲԱՆԱԼԻ»ն, այսինքն՝ կազմել եւ հրատարակել շնկարագրուած ձեռագրերի նկարագրութիւնների հատորները:

Համագործակցութիւնը պատկերացնում ենք հետեւեալ կերպ. ձեռագրերի նկարագրութիւնների ծաւալի զգալի կամ մեծ մասը Մաշտոցեան Մատենադարանի մասնագէտները Երեւանում կարող են պատրաստել վանքի տրամագրելիք թուային պատճէններով (սա գործի ամենաժամանակատար կամ աշխատատար մասն է), ապա՝ մէկ կամ երկու մասնագէտի կարճատեւ այցելութեամբ նկարագրութիւնները Զմմառում կլրացնեն այն տարրերով, որոնք լուսանկարպատճէններով պարզելն անհնար է (սրանք արտաքին յատկանիշներն են՝ կազմի մանրամասներ, թերթերի եւ գրադաշտի չափեր, պրակահաշիւ եւ այլն): Ձեռագրացուցակի աշխատատար միւս գործերը եւս՝ պատրաստուելիք հատորների էջադրումը եւ ցանկերի կազմումը, նոյնպէս կարուեն Երեւանում, իսկ վերջում՝ ըստ տպագրելու պահին լինելիք յարմարութեան, գրքերը որպէս Զմմառի վանքի եւ Մաշտոցեան Մատենադարանի համատեղ հրատարակութիւններ կտպագրուեն Երեւանում կամ Լիբանանում (հնարաւոր է նաեւ՝ թէ՛ Երեւանում եւ թէ՛ Լիբանանում):

Պէտք է նկատի ունենանք նաեւ այն հանգամանքը, որ յատկապէս «Անտոնեան հաւաքածու»ի ձեռագրերի մէջ կան ամբողջութեամբ կամ մասամբ լատիներէն եւ իտալերէն նիւթեր. սրանց նկարագրութիւնները պէտք է արուեն վանքիդ՝ Հռոմում կրթութիւն ստացած եւ լատինական հնագրութեանն ու մատենագրութեանը տեղեակ միաբանների եւ Մաշտոցեան Մատենադարանի մասնագէտների համագործակցութեամբ:

Գործածութեան յարմար՝ մինչեւ 1000 մեծագիր էջ ծաւալ ունեցող մի հատորի մէջ տեղաւորում է շուրջ 300 ձեռագրի նկարագրութիւն. ըստ այսմ պէտք է նկատի ունենանք, որ առաջարկուող համագործակցութեամբ ստանալու ենք Զմմառի հաւաքածուի շմշակուած ձեռագրերի նկարագրութիւնների այդպիսի 4 հատոր:

Յարգելի Հայր Գաբրիէլ, վստահ եղէք, որ առաջարկուող այս համագործակցութիւնը թէ՛ Զմմառի միաբանութեան եւ թէ՛ Մաշտոցեան Մատենադարանի համար յանգեցնելու է շատ պատուաբեր, տեսական արժէք ունեցող արդիւնքների:

³⁸ Այս թիւը յետոյ նշգրտուեց՝ 2054, որ չգրանցուած նիւթերի հաշուին դեռեաւ աւելանալու է մանրամասները տե՛ս ստորեւ:

Յարգանք՝ ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ
 Մաշտոցեան Մատենադարանի Գլխաւոր աւանդապահ,
 Ձեռագրագիտութեան եւ Մայր ցուցակի բաժնի վարիչ
 25 Օգոստոսի 2012 թ., Երեւան»

Յետոյ ըստ հարկի նմանաբնոյթ շարադրանքով մի այլ նամակ ստորագրեց նաեւ Մատենադարանի տնօրէն Հ. Քամրազեանը, ապա 2012 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսների ընթացքում նամակագրութեամբ ճշգրտեցինք համաձայնագրի բնագիրը, որ Զմամուում վաւերացուեց, ինչպէս ասացինք, 2012 թ. նոյեմբերի 27ի հանդիսաւոր օրը:

Իսկ արուելիք հսկայական աշխատանքի սկիզբը եղաւ 2013 թ. յուլիսի 26 - օգոստոսի 9 օրերի երկու շաբաթի ընթացքում. Մատենադարանի եօթ մասնագէտ մեկնեցինք Զմամու եւ երկու շաբաթ աշխատեցինք այնտեղ: Մեր վերականգնման բաժնի վարիչ Գայիանէ Էլիազեանը եւ բաժնի աշխատակից Սուսաննա Կիրակոսեանը մէկ առ մէկ գննեցին վանքի ունեցած բոլոր ձեռագրերը, արեցին ամէն միաւորի խնամքին եւ ամրակայմանը վերաբերող մանրամասն գրառումներ, վանքի միակ վերականգնող մասնագէտին սովորեցնելու նպատակով արեցին ախտահանման, նորոգման եւ վերականգնման տարատեսակ աշխատանքներ, ի վերջոյ՝ առաջադրեցին Զմամուում վերականգնման փոքր արուեստանոցի ստեղծման մանրամասն ծրագիր, որի գործադրմամբ որոշակի ժամանակի ընթացքում վանքի ձեռագրական հավաքածուն ամբողջովին եւ լաւագոյնս կնորոգուի ու կխնամուի:

Իսկ ձեռագրագէտներին խնդիրը, բնականաբար, վանքի շուսումնասիրուած ձեռագրերի հետազօտումը եւ նկարագրումն է³⁹. այդ ձեռագրերն արձանագրուած են հետեւեալ երկու շարքի ներքոյ՝

1. BzNr Հ^{մր} 1-34 (Զմամու, NOR⁴⁰ - Երեւի նոր Զուղա անուան համառօտումն է, որովհետեւ այս բոլոր ձեռագրերն ունեն ժ. դ. շղագրով արուած այսպիսի մակագրութիւններ՝ «Սպահանայ հայ կաթոլիկ Միսիոնիւն է»):

2. BzNc Հ^{մր} 1-1038 (Զմամու. Զցուցակագրուած՝ Non Cataloguing):

³⁹ Մի օր մեր բարեկամների՝ Լիբանանում Հայաստանի դեսպանատան առաջին ֆարտուղար Վարդան Աղամեանի եւ լիբանանահայ անուանի բանասէր Ժիրայր Դանիելիեանի ուղեկցութեամբ այցելեցինք պատմաբան Երուանդ Քատունիին եւ կազմեցինք նրան պատկանող 24 ձեռագրերի համառօտ ցանկը. այս ձեռագրերը շուտով պէտք է գան Երեւան եւ Մաշտոցեան Մատենադարանում առյաւելտ պահպանուեն որպէս «Երուանդ Քատունիի հաւաքածոյ»:

⁴⁰ 2005-2010 թթ. ընթացքում վանքի բոլոր՝ նկարագրուած եւ չնկարագրուած ձեռագրերը թուայնացուել են, զմաստեան բուն հաւաքածուի ձեռագրերի պատնէնները մշակուել են ձեռագրերի համարներից առաջ դրուած «BzBz» (= Bzommar Bzommar), Անտոնեան հաւաքածուինը՝ «BzAn» (= Bzommar Antonean) խժայուր համառօտումներով, չնկարագրուածների այս փոքր շարքը՝ BzNr, չնկարագրուած մեծ շարքը՝ BzNc:

Նկարագրուած 682 ձեռագրերի հետ միասին, այս 34 եւ 1038 միաւոր ունեցող շարքերը հայագիտութեան եւ ընդհանուր միջնադարագիտութեան տրամադրութեան տակ են դնելու Զմմառի հայերէն ձեռագրերի ընդհանուր հաշուով 1754 միաւոր ունեցող հաւաքածուն, որ իր քանակով աշխարհում հինգերորդն է (Երեւանից, Երուսաղէմից, Վենետիկից եւ Վիեննայից յետոյ. Զմմառում առկայ 300 արաբատառ եւ ասորերէն ձեռագրերով հանդերձ՝ վանքի ձեռագրերի ընդհանուր քանակը 2054 է)⁴¹:

Այսպիսով, մեր նկարագրելիքը 1072 (34+1038) ձեռագիր է⁴², որ մեծադիր (Ա 4 չափսի) ստուարածաւալ (շուրջ 1000 էջանոց) նուագագոյնը 3, գուցէ եւ 4 հատորի նիւթ է: Զմմառում աշխատանքի առաջին իսկ օրը մեր խմբի անդամների միջեւ աշխատանքը բաշխեցինք հետեւեալ կերպ.

Գէորգ Տէր-Վարդանեան - ձեռ. Հ^մ BzNr 1-34.

Յասմիկ Իրիցեան - ձեռ. Հ^մ BzNc 1-50.

Տաթևիկ Մանուկեան - ձեռ. Հ^մ BzNc 51-100, 201-205.

Քնար Յարութիւնեան - ձեռ. Հ^մ BzNc 101-150.

Նոննա Սարգսեան - ձեռ. Հ^մ BzNc 151-200, 206-216.

Բոլորս աշխատում էինք մի սրահում իրար կողք դրուած սեղանների մօտ, ամէն մէկս մեր դիրակիր համակարգչով. եւ սա գործի կազմակերպման համար շատ յարմար էր, որովհետեւ աշխատանքի ընթացքում յաճախակի առաջացող հարցերը խմբի բոլոր անդամներն անմիջապէս լուծում էին մեզ հետ խորհրդակցելով. իսկ խորհրդակցումները յաճախ լինում էին անընդհատ. մէկի հետ աւարտում էինք եւ սկսում միւսի հետ:

Նկատի ունենալով նախ այն հանգամանքը, որ մեր ձեռագրագէտների սովորական տարեկան աշխատանքային պարտաւորութիւնը 50 ձեռագրի մանրամասն նկարագրութիւն է, ապա նաեւ այն, որ Զմմառում մենք պէտք է բնագիր՝ բուն ձեռագրերն ուսումնասիրէինք եւ արձանագրէինք նրանց այն յատկանիշները, որոնք լուսանկարային պատճէններով անհնար է անելը (թերթերի եւ գրադաշտի չափեր, նիւթի (թուղթ կամ մագաղաթ) որակ եւ յատկանիշներ, կազմերի իւրաչափութիւնները, ձեռագրերի կառուցուածքային մաս պրակների կամ տետրերի եւ նրանց պարունակած թերթերի հաշիւը եւ այլն), գործի սկզբում հնարաւոր էինք համարում, որ մի մարդ երկու շաբաթուայ ընթացքում կարող է անել 50ից աւելի ձեռագրի նախնական նկարագրութիւն (ուստի եւ պատրաստել էինք նաեւ բաշխման յաջորդելիք մասերը՝ 217-250 / 251-300 / 301-350 / 351-400 / 401-450):

⁴¹ Մրանց, բնականաբար, չպէտք է համապատասխանէին Լ. Խաչիկեանի՝ վերը բերուած հաղորդման թուերը, որոնք 1966 թ. համեմատ են:

⁴² Զնայած գմմառեան արխիւները ձեռագրական հաւաքածուների հետ անպայման կապ ունեն, բայց առայժմ բաւարարուեմք Լ. Խաչիկեանի յիշատակած թուերը վերլուծելով. Զմմառի արխիւր 222 տուփ է, Անտոնեան միաբանութեանը՝ 266 տուփ:

Բայց աշխատանքն սկսելուն պէս պարզուեց, որ այս առաջին յիսնեակների նախնական մշակումը երկու շաբաթում հասցնելու համար պէտք է աշխատենք բաւական լարուած ձեռով առաւօտեան ժ. Գից մինչեւ երեկոյեան 19ը, երբեմն էլ՝ մինչեւ ժ. 22ը:

Այս դանդաղութեան հիմնական պատճառն այն է, որ շնկարագրուած ձեռագրերը նաեւ մատենադարանային կամ գրադարանային ամենանախնական մշակման անգամ ենթարկուած չեն, այն է՝ գոնէ թերթակալուած չեն, այսինքն՝ թերթերը կարգային կամ հերթական համարակալում չունեն: Իսկ այսպիսի կացութեան դէպքում նկարագրելուց առաջ հարկ է ձեռագրերն անպայման թերթակալել, որ եւ մենք արեցինք: Ձեռագրի նիւթ թղթի կամ մագաղաթի որակի (ողորկութիւն կամ հաւառակը) համեմատ՝ 200-250 թերթ ունեցող մէկ ձեռագրի թերթակալումը տեսում է կէսից մինչեւ մէկ ժամ, իսկ աւելի ծաւալուն ձեռագրերի դէպքում այդ ժամանակը, բնականաբար, աւելի է մեծանում:

Այս պատճառով մեր աշխատաժամանակի մի զգալի մասը հարկադրաբար յատկացրել ենք ձեռագրերի թերթակալման արտաքուստ տեխնիկական թուացող գործին, որ նրբութիւններ ունի, ուստի նաեւ մասնագիտական իմացութիւններ եւ աշխատանքային փորձ չունեցող որեւէ մարդ չի կարող անել (այսինքն՝ վանաբնակ որեւէ մէկին այս գործը յանձնարարել չէինք կարող):

Միով բանիւ, ձեռագրագէտների հինգ հոգիանոց մեր խումբն այս օրերին արեց 250 ձեռագրի նախնական նկարագրութիւն: Այս նկարագրութիւնները նոյն ձեռագրերի թուային պատճէններով պէտք է լրացուեն-ամբողջացուեն եւ կազմեն Զմամուի ձեռագրացուցակի հաւանաբար մի հատոր:

Վերջին օրը՝ օգոստոսի Գին Զմամուի վանքի Մեծաւոր Հ. Գաբրիէլ Թ. Մ. Վ. Մուրատեանից ստացանք վանքի շնկարագրուած ձեռագրերի թուային պատճէնները (առկայ են որոշ պակասներ եւ թերութիւններ, որոնք պէտք է լրացուեն եւ շտկուեն երթուղարձողների միջոցով, գուցէ եւ՝ մեր յաջորդ այցի ժամանակ), որոնց նախնական մշակումն արդէն արել ենք, ուստի եւ հատիկ առ հատիկ՝ ձեռագիր առ ձեռագիր գրել ենք սեղմապնակների (DVD) վրայ եւ յանձնել նկարագրողներին, որպէսզի նրանք ամբողջացնեն իրենց արդէն արած նախնական նկարագրութիւնները:

Նկարագրութիւնների լրացման աշխատանքից առաջ պէտք է մեր նախնական նկարագրութիւնների մէջ առկայ ուղենիշների հիման վրայ եւ ըստ ձեռագրերում մեր՝ արդէն արած թերթակալման համարակալուեն նաեւ թուային պատճէնների նկարները, որ նոյնպէս բաւական ժամանակատար գործ է:

Ամբողջ ասուածից մակաբերելի է, որ աշխատանքն ամբողջացնելու՝ վերը նշուած 1072 ձեռագրերի նախնական նկարագրութիւնն անելու համար Մաշտոցեան Մատենադարանի մասնագէտների 5-6 հոգիանոց խումբ առնուազն երեք անգամ եւս նուազագոյնը նորից երկու (գուցէ եւ 3 կամ 4) շաբաթ ժամանակով պէտք է աշխատեն Զմամուում:

Սրան պէտք է աւելացնել նաեւ այն, որ Զմմառի մատենադարանում դեռեւս կան շմշակուած եւ թրուայնացուած մագաղաթէ պատառիկներ, ձեռագրերի առանձին պրակներ եւ ուղղակի ամբողջական ձեռագրեր (տեսանք 25 մագաղաթէ պատառիկ եւ տետրերի ու ձեռագրերի բաւական մեծ քանակ), որոնց մշակման եւ թրուայնացման համար եւս մենք անձնապէս պէտք է Զմմառում աշխատենք առնուազն 2-3 շաբաթ, որի արդիւնքով նկարագրելիք ձեռագրերի քանակը վստահաբար անցնելու է 1100 թիւը:

Ի վերջոյ, ձեռագրացուցակի հատորների պատրաստութեան ընթացքի համեմատ եւ խմբագրական վերջնական ճշտումների համար եւս կրկին կարող են առաջանալ բուն ձեռագրերով ճշգրտումներ անելու խնդիրներ, որոնց լուծման համար եւս պէտք է լինելու մեկնել Զմմառ:

Կարելոր է նաեւ ձեռագրերի համարակարգի խնդիրը, որ վճռել ենք հետեւեալ կերպ. յանուն յստակութեան վարուելու ենք այնպէս, ինչպէս արդէն Ն. Վ. Ակիւնեանի եւ Հ. Վ. Ոսկեանի նկարագրած «Անտոնեան» հաւաքածուի 260 ձեռագիրն է գումարուել Զմմառի բուն հաւաքածուին եւ ստացել 423-682 համարները, այսինքն՝ որպէս BZNr 2^ր 1-34 թրուայնուած ձեռագրերն ստանալու են կարգային 683-716 համարները, իսկ յաջորդ՝ BZNC 2^ր 1-1038 ձեռագրերը՝ 717-1754 համարները, կարգային այս համարներով էլ բոլոր ձեռագրերը դրուելու են դարակների վրայ: Որքան էլ անհաճոյ հնչում ունեն այլագիր BZBZ-աբնոյթ այս համառօտումները, հարկադրուած ենք լինելու մեր նկարագրութիւնների մէջ սրանք յիշատակելու մի տեսակ՝ «Հին թիւ» հասկացութեան տեղ, աւելին՝ պարտաւոր ենք լինելու առաջին իսկ հատորի մէջ գետեղելու ձեռագրերի կարգային համարների եւ թրուային պատճէնների պայմանանիշերի զուգահրի աղիւսակ, որովհետեւ ձեռագրերի թրուային պատճէնները գտնուելու եւ գործածուելու են այդ աղիւսակի գործածմամբ, ասենք՝ ձեռագրի 716րդ համարի դիմաց պէտք է տեսնեն BZNr 34, ըստ այսմ էլ գտնեն եւ գործածեն նրա թրուային պատճէնը:

Եզրափակենք. Մաշտոցեան Մատենադարանի եւ Զմմառի Տիրամօր վանքի միջեւ 2012 թ. նոյեմբերի 27ին կնքուած համագործակցութեան պայմանագրի կենսագործման աշխատանքի մեկնարկին ըստ ամենայնի յաջող է, ուստի եւ պէտք է վստահ լինենք, որ նոյն ձեւով էլ կլինի նրա հետագայ ընթացքը: Մեր սկսած ծաւալուն եւ տեւական աշխատանքը հայագիտութեանը շատ բան է տարու. առաջինը՝ Զմմառում չճանաչուած, բովանդակութիւնն անյայտ ձեռագիր չի մնալու⁴³, երկրորդը՝ տպագրուելու է Զմմառի ձեռագրացուցակի առնուազն չորս նոր, ստուար հատոր, որոնց մէջ բացայայտուելու են նոր ժամա-

⁴³ Պատրանքներ չունենք եւ չենք մտածում, թէ կարող է ցնցող գիտեր լինեն, օրինակ՝ գտնուի հայ մատենագրութեան նշանակալի կորուստներից մէկը կամ միւրը, ասենք՝ Յովհաննէս Սարկաւագի (ԺԱ-ԺԲ. դդ.) կամ Վանական Տառնուցու (ԺԳ. դ.) գրած պատմութիւններից գտնէ մէկը:

նակների մեր ինքնուրույն եւ թարգմանական՝ աստուածաբանական-եկեղեցական գրականութեան բազմաթիւ միաւորներ: Երեւան է գալու նաեւ լատիներէնից, իտալերէնից եւ ֆրանսերէնից հայերէնացուած եւ մեկնաբանուած գրականութեան մի մեծ շերտ: Այս ամէնի շնորհիւ ուշ միջնադարի մեր գրականութիւն-մատենագրութեան (լայն առումով) պատմութիւնն անպայման պէտք է ի նորոյ շարագրուի. բնականաբար՝ առաջանալու է նաեւ նոյն գրականութեան նորայայտ շատ միաւորների ուսումնասիրութեան անհրաժեշտութիւնը: Մի խօսքով՝ իմանալու ենք, որ մեր գրականութիւնն աւելի հարուստ է, եւ նրա արժէքները մեր իմացածից շատ եւ շատ աւելի են:

